

УКРАЇНСЬКИЙ ЧАСОПИС КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА UKRAINIAN JOURNAL OF CONSTITUTIONAL LAW

НАУКОВО-ЮРИДИЧНЕ ВИДАННЯ

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю /
ВАЙДОТАС ВЕРБА: «УКРАЇНА ЗМОГЛА ЗДИВУВАТИ СВІТ» 3
Сергій Різник

ВІД РЕДАКЦІЇ /
ДЕМОКРАТІЯ В УМОВАХ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ 7
Олена Бориславська

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ОГЛЯД / ВИБОРИ В ЄВРОПІ: ПЕРШІ ПІДСУМКИ 9

НАУКОВІ СТАТТІ /
РОСІЙСЬКЕ ВИПРАВДАННЯ АНЕКСІЇ КРИМУ ТА НАЦИСТСЬКА ПРОПАГАНДА:
ВЕЛИКА СХОЖІСТЬ ТА НЕЗНАЧНІ ВІДМІННОСТІ 17
Дайнюс Жалімас

TERRA INCOGNITA НА МАПІ УКРАЇНИ, АБО ПРО ЩО ЗАМОВЧУЄ ТЕРМІН «ВНУТРІШНЄ ПЕРЕМІЩЕННЯ ОСІБ» 30
Ірина Заверуха

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПОРЯДКУ ТА СТАН ВІЙНИ 39
Михайло Савчин

КОНСТИТУЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ 60
Альберт Єзеров

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ /
ОБМЕЖЕННЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРАВ
В УМОВАХ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ (СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ) 69
Вікторія Дубас

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ 73

Сергій РІЗНИК
/ кандидат юридичних
наук, доцент кафедри
конституційного права,
заступник декана
юридичного факультету
ЛНУ ім. Івана Франка

Вайдотас ВЕРБА
/ посол, координатор
проектів ОБСЄ в Україні,
магістр права
Вільнюського університету

«УКРАЇНА ЗМОГЛА
ЗДИВУВАТИ СВІТ»

• *ОБСЄ діє починаючи з 1994 року. Як Ви оцінюєте результати цієї роботи та яким має бути розвиток взаємовідносин між ОБСЄ та Україною в найближчим часом?*

Тривала співпраця між ОБСЄ та Україною перш за все визначальна тим, що вона дозволила вибудувати такий контекст взаємовідносин, який не лише задовольняє обидві сторони, але дає змогу ОБСЄ ефективно реалізовувати в Україні свою програмну діяльність.

ОБСЄ прийшло в Україну на етапі її становлення як молодій демократичній державі і я можу з впевненістю констатувати, що всі етапи її трансформації та розбудови ми пройшли разом. Сподіваюсь, що наша робота по розбудові демократичних інститутів в Україні не була безрезультатною. І тому я впевнений, що наша праця не буде марною і в подальшому.

Яскравим прикладом цього може стати вдосконалення інструментів, що надають громадянам можливість впливати на владу через інструменти вільних та чесних виборів. Тут ОБСЄ не обмежувалася критикою чи порадами, а дійсно зробила дуже багато. Ще не так давно у спостерігачів за українськими виборами виникало багато нарікань щодо якості списків виборців, були підозри щодо наявності великої кількості «мертвих душ», а то й можливих маніпуляцій зі списками. Зрештою, вкрай проблемним були і процедури, які доводилося проходити пересічним громадянам,

аби забезпечити свою присутність в списках чи можливість голосувати не за місцем проживання. За кілька років масштабної проектної діяльності нашому офісу вдалося допомогти Центральній виборчій комісії дати раду більшості з цих проблем створенням електронного Державного реєстру виборців, в якому тепер містяться досить точні дані про мільйони українських виборців.

Що стосується перспектив подальшої співпраці, то вони також досить очевидні.

Попри поступ України у розбудові нових демократичних інститутів та становленні громадянського суспільства, попри величезний пройдений шлях, все ще існує ціла низка сфер, реформи в яких, як здається, мають тривати і надалі. В першу чергу це стосується таких сфер як захист прав людини, конституційна та судова реформи, боротьба з корупцією. Тому ми — як і інші представники міжнародної спільноти — відчуваємо певну причетність до цих фундаментальних змін.

Водночас ми цілком усвідомлюємо і те, що в своїй діяльності в Україні ОБСЄ жодним чином не замінює національні органи та структури, а лише надає певну технічну допомогу з використанням доступних ресурсів. Отже, головним принципом здійснення нами діяльності в Україні, її головною метою є розвиток інституційної спроможності національних компетентних органів з тим, аби в подальшому вже безпосередньо вони могли ефективно виконувати відповідні функції.

• Ви розпочали свою діяльність в Україні в 2014 році, спочатку як керівник одеської групи спостерігачів Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, а з вересня цього року вже як Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. Це був складний час для України: як держава, з певними викликами ми зіштовхнулися вперше. Як Ви оцінюєте той шлях, що Україна пройшла за цей час?

Величезний. Величезний шлях держави, яка вкотре змогла здивувати світ.

По суті, після подій 2013–2014 років Україна знаходилась в складному внутрішньополітичному та геополітичному становищі.

З одного боку, громадянський протест не міг не призвести до виникнення певної напруги в суспільстві. З іншого боку, Україна стикнулася з надскладною ситуацією, пов'язаною з подіями в Криму та на Сході України.

Втім Україна спромоглася, як на мене, успішно протидіяти цим викликам. Оновлення урядового апарату, суддівського корпусу, оздоровлення економіки, перші насправді ефективні кроки на шляху боротьби з корупцією — це все ті досягнення, які не можна не вітати та не визнавати.

• За підтримки ОБСЄ в Україні проводиться багато заходів, які пов'язані не тільки з питаннями безпеки, а й з розвитком державних інституцій та громадянського суспільства. Наскільки, на Вашу думку, питання забезпечення національної безпеки є важливим для підтримання демократії та розвитку верховенства права в Україні?

Воно є, в певному сенсі, ключовим. Без забезпечення певного рівня національної безпеки апіорі не може існувати держава і, як наслідок, вона не може забезпечити функціонування ключових демократичних інститутів.

Саме через це Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод розглядає захист національної безпеки в якості однієї з правомірних цілей обмеження ряду захищених нею прав та свобод.

З іншого боку, ми, безумовно, не повинні розглядати інтереси національної безпеки (безвідносно до того, якими вони є) як підставу для свавільного або надмірного обмеження прав людини. Крихку грань між припустимим та неприйнятним в цій, досить специфічній, царині переступити

вкрай легко та непомітно, в той час як наслідки можуть бути надзвичайно болючими.

Тому в цілому ряді наших проєктів — в першу чергу тих, які стосуються взаємодії з правоохоронними органами або їх реформування — ми робимо наголос на такому компоненті як цивільний (зовнішній) та громадський (де це можливо — максимально інтенсивний) контроль за їх діяльністю. Використовуючи існуючі міжнародно-правові стандарти та застосовуючи найкращий іноземний досвід як взірць, ми намагаємось допомогти посилити безпеку України, вдосконалити законодавство, інститути і практики відповідно до стандартів демократії. Метою цієї діяльності є підтримка зусиль України, спрямованих на те, аби її закони, структури та процеси відповідали вимогам і ознакам сучасної демократичної держави, створювали безпечніше середовище для її громадян.

• В інтерв'ю у ЗМІ та публічних виступах Ви часто звертаєте увагу на потребу в побудові діалогу для вирішення будь-якого конфлікту, чи то між органами державної влади, представниками суспільства, чи між державами. Наскільки Ви оцінюєте здатність політичних сил та представників громадянського сектору в Україні до діалогу і взаємозгодження дій з метою побудови в Україні правої держави?

Потенціал діалогового формату порозуміння в Україні є надзвичайно високим.

Понад те, діалог є основною конструктивною формою побудови консолідованого суспільства та відновлення суспільної злагоди та взаємної довіри. Якщо хочете, це еволюційний шлях, якому протистоїть вкрай деструктивний шлях заперечення самої можливості будь-якого діалогового компромісу.

З іншого боку, слід усвідомити декілька ключових тез.

Перш за все, діалог можливий лише тоді, коли всі його сторони — як ініціатор, так і ті, кого запрошують до діалогу — здатні йти на розумні компроміси. Діалог означає здатність «почути» аргументи іншого контрагента (при цьому я свідомо уникаю оперувати таким терміном як «опонент») та поступитись якимись своїми інтересами на користь пошуку компромісного для обох сторін рішення. Тому вже саме запрошення до певного діалогу з боку його ініціаторів, а також згода інших

сторін прийняти в ньому участь означає імпліцитне підтвердження ними готовності йти на такі поступки. За іншого підходу справжній діалог навряд чи можливий, радше, він стане беззмисловим та дискредитуватиме такого роду формат переговорів.

Водночас діалог передбачає не лише чесну та відверту дискусію, але також сумлінне виконання досягнутих домовленостей. Було б неприпустимо нівелювати їх діями або рішеннями, сформульованими в межах деякої іншої операційної парадигми.

До того ж, варто пам'ятати, що учасників діалогу повинна об'єднувати певна спільна мета, на досягнення якої спрямований відповідний діалоговий дискурс. Інакше з певного моменту домовленості, досягнуті під час діалогового процесу, можуть почати переглядатись деякими його учасниками, тим самим дискредитуючи його та зводячи досягнутий результат нанівець.

Тому я вважаю, що наполеглива праця ОБСЄ в Україні в частині вибудовування платформи для ефективного діалогу буде вкрай продуктивною та корисною.

Відтак ми — на рівні проєктних активностей Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, як інституту та інструменту здійснення діяльності ОБСЄ в Україні — не полишаємо зусиль щодо розповсюдження та розвитку культури діалогового формату порозуміння в українському суспільстві. І я цілком впевнений, що наші зусилля врешті принесуть свої довгоочікувані та корисні плоди.

• Нові виклики, які постають перед суспільствами та державами на початку XXI століття, змушують переглянути підходи до гарантування їх безпеки. Що, на Вашу думку, змінилось у світовому співтоваристві та, зокрема, в Європі за останні 10–20 років в питаннях безпеки і яку роль в цьому відіграв конфлікт на сході України? Чи не потребують «старі демократії» перегляду своїх фундаментальних принципів на тлі зростаючих загроз для безпеки звичайних громадян?

На початку XXI століття світ зіштовхнувся з черговою хвилею трансформаційних перетворень. Ті політичні та внутрішні, соціальні суперечності, які виникли та накопичувались 10–20 років тому, вийшли на поверхню. Зараз ми спостерігаємо за масштабною хвилею ескалації у світі.

Всі ці фактори стали тим рушійним чинником, який дійсно змусив — та продовжує змушувати як політичних лідерів, так і лідерів думок в Європі шукати та пропонувати деякі нові модальності для того, аби адекватно реагувати на них.

Загрози та пов'язані з ними виклики насправді вимагають як пошуку нових (принципово нових) методів реагування, так і істотної модифікації ряду традиційних підходів. Однак — і це є цілком очевидним для всіх — зараз час переходити від розмірковувань до дій, іноді рішучих та непопулярних. Саме ця усвідомлена готовність діяти, змінюючи звичну, усталену картину світу, стала тим принципово новим фактором європейської політики безпеки.

• Міжнародне співтовариство вже зіштовхнулося із проблемами, коли держави перебувають у стані довготривалого збройного конфлікту. Наскільки міжнародний досвід вирішення подібних конфліктів може бути корисним для України? А також, навпаки, чи є певні напрацювання, якими Україна може поділитись із світом?

Дійсно, ситуація довкола Кіпру, Індо-Пакистанські війни, ситуація в на Корейському півострові, напруга на Близькому Сході — приклади того, яким крихким може бути досягнутий дорогою ціною мир та як легко перейти від фази нехай обмеженого, але діалогу між колишніми супротивниками до нового витка протистояння.

І, безперечно, досвід пошуку та віднайдення компромісу між ворогуючими сторонами має ретельно вивчатись та аналізуватись, в тому числі і в Україні та для України. Однак специфіка, навіть унікальність умов такого роду конфліктів, так само як і шляхів їх розв'язання, дуже висока. Отже, щось з досвіду інших може бути запозичене, щось — безперечно, ні.

Тому в цій сфері, на жаль, не існує «простих» рішень, наскільки б привабливими вони не здавались. Якись підходи, звичайно, можуть бути запозичені з досвіду інших країн, але, водночас, вони повинні бути ретельно переосмислені та «адаптовані» до умов відповідного конфлікту. Навіть світова спільнота, міжнародні організації, такі як ООН або ОБСЄ, яку я представляю, у врегулюванні різних конфліктів мали досить різні ролі. Так само відрізнялась ефективність цього «зовнішнього» фактору.

• *Актом, що визначає основи співробітництва України та ОБСЄ, є Меморандум про взаєморозуміння між Організацією з безпеки і співробітництва в Європі та Урядом України щодо створення нової форми співробітництва, який датується 13 липня 1999 року. На час його підписання Україна ще не перебувала у збройному конфлікті, а попереду були ще дві революції. Чи даний Меморандум не потребує оновлення?*

Не думаю. Згаданий Вами Меморандум про взаєморозуміння, завдяки своїй «рамковій» структурі, насправді є досить гнучким документом, який може бути легко адаптовано до нових обставин. З іншого боку, його ефективність доводить сам факт того, що з самого початку кризи на Сході України ОБСЄ здійснює — та, сподіваюсь, здійснює успішно — свою діяльність в Україні як через структуру Координатора проектів, так і через такий спеціально створений інститут як Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ.

Нарешті, Меморандум, на мою думку, якнайкраще втілює в собі філософію балансу інтересів України як держави, на території якої розгорнута діяльність структур ОБСЄ, та ОБСЄ як міжнародної організації, цілями діяльності якої є надання підтримки в розбудові національних демократичних інститутів.

• *Останнім часом навіть в демократичних державах спостерігається не зовсім втішна тенденція — прихід до влади політичних сил, принципи яких не завжди відповідають принципам демократії. Які причини та наслідки вказаних тенденцій? Що в даному випадку можуть зробити міжнародні організації, зокрема ОБСЄ?*

Так, дійсно, подібні тенденції — або досить очевидні вказівки на можливість їх розвитку — ми можемо спостерігати загалом у багатьох країнах.

Я впевнений, що подібні ситуації виникають в силу деякої спіральності розвитку цілої низки засадничих історичних, соціальних та культурних процесів. Вірогідно, це є наслідком «антагоністичної кон'юнктурності», якою оперують такого роду політичні сили та течії. Зараз Європа знаходиться на визначальному, ба більше — в певному сенсі переламному моменті свого історичного розвитку. Слід визнати, що період Belle Époque в розвитку ЄС, для якого характерними для пересічного

громадянина (тобто виборця) були питання виключно його власного економічного добробуту та мобільності в структурі системи координат справедливого та конкурентного ринку, йдуть в минуле. Структурні зміни в соціальній картині більшості країн-членів ЄС стали наслідком цілої низки факторів, які були накопичені протягом тривалого часу, та ще декілька років тому вони не становили собою значимий фактор для формування картини їх внутрішньої політики. Так само, вірогідно, декілька років тому не були здійснені ті заходи, які б дозволили уникнути зростання соціальної напруги сьогодні.

Ймовірно, ця пасивність була бажанням заплушити очі з боку тих, хто в той час мав здійснити прискіпливий та відвертий аналіз існуючої ситуації та тенденцій її розвитку. Це бажання — бажання не змінювати комфортний та, як здавалось, зрозумілий стан речей — призвело до втрати часу та певного загострення ситуації.

Зі свого боку, широке усвідомлення неминучості змін існуючого стану речей — надто запізнале, як на мене — породило в досить широких суспільних верствах запит на шляхи їх розв'язання.

Відтак певні політичні сили, а саме та радикальна риторика, якою вони оперують, стали сприйматись як шлях до вирішення таких соціальних протиріч. Вони запропонували суспільству збереження або відновлення комфортної картини світу, не вимагаючи від самого суспільства рішучої готовності до змін.

Однак цей шлях оманливий та непевний. Радикальна риторика, а, тим більше, її практична реалізація не здатні, в довгостроковій перспективі, забезпечити реальний добробут суспільства та його сталий розвиток. Змушені оперувати образом ворога, вони задовольняють лише кон'юнктурний політичний та суспільний запит, водночас, відкидаючи таке суспільство в розвитку назад або взагалі, в довготривалій перспективі, заперечуючи його розвиток.

Я прошу вибачення за таку розлогу постановку проблеми — але вона, як на мене, цілком виправдана своєю вагою та багатогранністю.

Тому вирішення — в тій парадигмі, в якій я його бачу — тісно пов'язане з природою її виникнення.

Ми маємо виходити з того, що виникнення проблеми є наслідком нездатності демократичних інститутів вчасно та ефективно зреагувати

на тенденції, які вказували на можливість її виникнення. Власне, це не вада демократичних інститутів як таких. Це, радше, наслідок кризи ряду інститутів, які мали ідентифікувати проблему, сформулювати шляхи її вирішення та прийняти на себе (що вони були зобов'язані зробити) певну політичну відповідальність за її подальше розв'язання.

Однак я щиро вірю в те, що здорове демократичне суспільство, з розвиненими демократичними інститутами здатне захистити себе від деструктивних проявів політиків такого роду та їх політичних ідей. Концепція «озброєної демократії», відома впродовж багатьох років та на конституційному рівні введена до національного законодавства ряду держав, мені здається, може бути тим дієвим та ефективним інструментом.

В цьому сенсі лише суспільство, в якому ефективно діють базові демократичні інститути та яке цілковито визнає та керується в своїй діяльності засадничими демократичними цінностями, здатне подолати засилля радикальної ідеології. Навіть вдаючись до необхідного, тимчасового та виправданого обмеження певних свобод — загального чи індивідуального — у випадку зловживання ними на шкоду демократичному ладу, вона зберігає головне — базові демократичні цінності та здатність пізніше відновити повноцінне функціонування демократичного ладу.

Відтак, зі свого боку ОБСЄ має, в межах свого мандату, всіляко долучитись до захисту демократичних цінностей. Можливо, в майбутньому будуть сформульовані якісь нові або модифіковані існуючі процедури програмної та проектної діяльності ОБСЄ. Також, можливо, мають бути сформульовані певні інструменти перспективного планування польової діяльності ОБСЄ, які б дали змогу істотно посилити її ефективність та оперативність. Однак це все, врешті-решт, може та — з огляду на нагальні виклики — має стати предметом ретельного аналізу та якомога скорішої дискусії як на рівні самої Організації, так і безпосередньо на рівні її країн-членів та допомогти отримати в результаті якомога оперативніше рішення.

• *Можна підсумувати, що побудова успішної країни не в останню чергу залежить від забезпечення «золотої середини» між необхідністю дотримання прав та свобод людини і громадянина, відданістю правовим принципам верховенства права та демократії, з одного боку, та потреби у забезпеченні національної безпеки держави на всіх рівнях й вирішення конфліктів, в тому числі, військових, — з іншого. Де, на Вашу думку, проходить «межа» між цими пріоритетними завданнями?*

Власне, наша організація ще у сімдесятих роках була побудована саме на основі розуміння

принципу того, що питання національної безпеки та дотримання прав людини не тільки не суперечать, а й доповнюють одне одного. До того ж, в реальності, не подбавши про ефективні інститути демократії та верховенства права, створити умови для довготривалої безпеки країни та її громадян просто неможливо. І мені здається, саме українці за ці роки мали можливість найбільше переконаватися в цьому.

Кілька тез, які це ілюструють. Поміркуйте самі, якщо громадяни не відчують, що вони можуть впливати на владу через вільні та чесні вибори, якщо вони не мають права на справедливий суд — рано чи пізно вони шукатимуть інші шляхи такого впливу — аж до масових протестів та революції. Якщо в країні немає інструментів демократичного громадянського контролю за си-

ловими та правоохоронними органами, то значно зростають ризики того, що ці органи замість захисту національних інтересів будуть переслідувати якісь особистісні цілі або зрештою просто деградуватимуть через корупцію і відповідно виявляться неспроможними давати раду викликам.

А якщо йтиметься про вищий рівень — про питання безпеки в міждержавних відносинах, то знову таки, якщо якась одна держава функціонує таким чином, що її громадяни не мають доступу до інформації незалежних ЗМІ, не можуть контролювати владу, то виникає майже риторичне питання — чи не стане ця країна джерелом небезпеки для своїх сусідів? Це розуміння саме і лягло в основу Гельсінського заключного акту, з якого і виросла Організація з безпеки та співробітництва в Європі.

Олена БОРИСЛАВСЬКА

/ кандидат юридичних наук, доцент

Львівського національного університету імені Івана Франка, співредактор «Українського часопису конституційного права»

«Демократія — найгірша форма правління за винятком усіх інших, які людство спробувало до цього часу», — з такими словами звернувся Уїнстон Черчіль до Британської Палати громад 11 листопада 1947 р. Ця фраза відомого британського державного діяча, неперевершеного оратора, лауреата Нобелівської премії, є концентрованим викладом тих надій, які повоєнна Європа покладала на демократію як одну із найдієвіших гарантій миру.

Дві світові війни, що принесли небачену до того кількість жертв, страждань, смертей та поневолень, підштовхнули європейські народи до переосмислення таких базових понять, як цінність людського життя, людська гідність, права людини, а також пошуку механізмів їхнього захисту. Одним із найдієвіших засобів гарантування цих цінностей вважали демократію. Відомий теоретик міжнародних відносин і автор концепції ліберального демократичного миру Майкл Дойл зазначає, що мир і демократія є двома сторонами однієї медалі¹. Саме демократія стала однією із фундаментальних опор у будівлі повоєнного світу, однією із базових ідей, навколо яких держави об'єднувались у міжнародні організації. «Мир і соціально-економічний та культурний розвиток — це водночас як умови, так і плоди демократії», — сказано в Універсальній Декларації з демократії, прийнятій Міжпарламентським союзом у рамках ООН у 1997 році.

Мир — це ідеальні умови для демократії, проте невдовзі після конструювання міжнародної системи безпеки і миру у повоєнному світі з'явилися нові, пов'язані із загрозами національній безпеці, виклики, які засвідчили, що демократія повинна

ДЕМОКРАТІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

вміти себе захистити. До традиційних війн у ХХІ столітті «долучилися» інформаційні, гібридні, кібервійни. А тероризм набув таких масштабів, що створює загрозу самому демократичному порядку як способу правління (на цю тему у The Guardian вийшла стаття під заголовком «Чи може тероризм знищити демократію?»)².

Ще у тридцятих роках ХХ століття соціологи Карл Льовенштайн і Карл Маннгайм розмірковували про доречність запровадження такого поняття, як *войовнича демократія* (Streitbare Demokratie)³. А рішенням Федерального Конституційного Суду Німеччини щодо Соціалістичної партії Рейху у 1952 році ця теорія була введена у практику. Згідно з цим, у разі, якщо політична партія відкидає верховні принципи демократії, вона може бути усунена з політичного процесу⁴.

Вочевидь, не тільки право на демократичну участь може бути об'єктом обмежень у випадку загроз національній безпеці. І такий підхід був відображений у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка у статті 15 передбачила можливість відхилення держав від зобов'язань щодо гарантування основоположних прав людини у випадках війни або іншої суспільної небезпеки. Войовнича демократія дозволяє

1 Michael W. Doyle. *Liberal Internationalism: Peace, War and Democracy* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/themes/peace/doyle/#2

2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2007/sep/30/canterrorismdestroy>

3 Нінет Антоні Абат. Конституційний краудсорсинг, спрямований на примирення народу і аристократії // Український часопис конституційного права. — 2017. — №1. — С. 23.

4 Donald P. Kommers. *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*. — Durham, NC: Duke University Press, 1997. — P. 219.